

Naslov originala:
PSYCHOTHERAPY AND EXISTENTIALISM
Viktor E. Frankl

Copyright © 1967 Viktor E. Frankl
Copyright © 2019 ovog izdanja KONTRAST izdavaštvo

Za izdavača:
Vladimir Manigoda

Urednica:
Jelena Nidžović

Prevod:
Nada Dragojević, Aleksandar Đ. Milenković

Lektura i korektura:
Kontrast izdavaštvo

Dizajn korica:
Jelena Lugonja

Štampa:
Kontrast štampa

Tiraž:
1000

Izdavač:
Kontrast, Beograd
Klaonička 2, Zemun
e-mail: jakkontrast@gmail.com
kontrastizdavastvo.com
facebook.com/KontrastIzdavastvo

VIKTOR FRANKL

PSIHOTERAPIJA
|
EGZISTENCIJALIZAM

KONTRAST
Beograd, 2019.

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	7
FILOZOFISKE OSNOVE LOGOTERAPIJE.....	11
EGZISTENCIJALNA DINAMIKA I BEKSTVO U NEUROZU.....	31
IZVAN SAMOAKTUALIZACIJE I SAMOEKSPRESIJE.....	49
DINAMIKA VREDNOSTI.....	65
PSIHIJARIJA I ČOVEKOVA POTRAGA ZA SMISLOM.....	77
LOGOTERAPIJA I IZAZOV PATNJE.....	93
IN MEMORIAM.....	103
KOLEKTIVNE NEUROZE DANAŠNJICE.....	109
PSIHOTERAPIJA, UMETNOST I RELIGIJA.....	129

PREDGOVOR

Ova knjiga sadrži niz mojih članaka iz oblasti logoterapije publikovanih poslednjih godina. Za ponovno objavljivanje odabrao sam eseje koji će, verujem, pružiti najjasnije i najneposrednije razumevanje principa logoterapije i njihove terapeutske primene – eseje koji dopunjavaju šire razmatranje logoterapije u ostalim mojim knjigama i koji pružaju osnov za dalje razmatranje specifičnih aspekata toga sistema.

Čitaoci su često pokušavali da dobiju pristup literaturi koja se navodi u bibliografijima, otkrivši da se većina tih tekstova pojavila u profesionalnim časopisima koji cirkulišu u uskom krugu. Stoga sam se nadao da će ova zbirka da posluži kao uvod ili kao izvornik širokom spektru ljudi koji su se zanimali za logoterapiju.

Odlučio sam da tekstove predstavim, manje više, onako kako su izvorno bili pročitani ili štampani, a ne da ih preradim u čvrsto struktuisanu knjigu. No, baš kao što je svaki tekst pružao mogućnost da se pred štampanje uvedu nove ideje ili materijal, tako i zbirka kao što je ova nudi mogućnost da se novi materijal poveže sa starim, sveže ideje s poznatim. Ne znači, međutim, da sam hteo da sredim celokupan materijal o datom pitanju. Najzad, svaki članak je u osnovi činio jednu celinu, pa nije izgledalo mudro da uništim tu izvornu celinu radi neke veštačke. Pored toga, većinu tekstova sam čitao pred slušaocima, pa sam zbog didaktičkih razloga odlučio da se suzdržim od ozbiljnijeg redigovanja i prepravke. Odabrao sam, dakle, da zadržim govornički ton.

Takve su odluke svakako stvorile rizik delimičnog preklapanja, jer bi eliminisanje bilo kakvog ponavljanja

bilo moguće jedino po cenu restruktuisanja svakog eseja tako da se uklopi u jedno potpuno struktuisano delo. Što je još važnije, ponavljanje može da posluži u didaktičke svrhe i da se na kraju pokaže korisnim za čitaoca – posebno zato što se ponavljanja odnose na osnovna načela logoterapije i u svakom tekstu se pojavljuju u drugačijem kontekstu, budući da se predmet razmatra iz drugačijih uglova.

Dakle, svuda gde je bilo moguće i gde mi se činilo da je bolje, zadržao sam originalni naslov i jedinstvo svakog teksta. U slučajevima u kojima se pokazala potreba za minimalnim usklađivanjem, izmenio sam naslove da bi odgovarali kontekstu u kome su eseji ovde predstavljeni.

Možda je potrebno nekoliko reči da bi se objasnio naslov same knjige, *Psihoterapija i egzistencijalizam*.

Logoterapija je jedna od škola u oblasti psihoterapije i, po mišljenju različitih autora, spada u kategoriju koju oni nazivaju „egzistencijalna psihijatrija“. Ja sam još tridesetih godina uveo izraz *Existenzanalyse* kao alternativni naziv za logoterapiju – koja je moja kovanica iz dvadesetih godina. Kada su američki autori počeli da objavljuju tekstove o *Existenzanalyse*, oni su ovu reč prevodili kao „egzistencijalna analiza“. Međutim, koristili su isti izraz i da označe učenje pokojnog Ludviga Bisvangera, koji je četrdesetih godina svoja učenja počeo da naziva *Daseinanalyse*. Tako je egzistencijalna analiza postala dvosmislen pojam. Da bih prekratio zbrku koju je stvarala ta dvosmislenost, odlučio sam da koristim isključivo izraz „logoterapija“, i da što više izbegavam korišćenje njenog sinonima, egzistencijalne analize, kao prevoda za *Existenzanalyse*.

Što se tiče egzistencijalne psihijatrije, kao i egzistencijalizma u njegovom najobuhvatnijem smislu, slobodno se može reći da postoji onoliko egzistencijalizama koliko

i egzistencijalista. U okviru ove knjige nekima ćemo od njih držati stranu, dok ćemo druge da kritikujemo. Ovo drugo se naročito odnosi na one koji nisu svesni da zapravo pogrešno sklapaju i pogrešno upotrebljavaju fraze koje pozajmljuju iz nomenklature stvarnih egzistencijalista.

Na kraju ovog predgovora osećam i veliku potrebu da se zahvalim svima koji su ponudili svoje vredne savete i pomoć pri objavljivanju ovih tekstova, čak i pre njihovog pojavljivanja u ovoj knjizi. Nadam se da se neće uvrediti jer ću prosto navesti njihova imena bez posebnog pominjanja usluga svakoga od njih. Ovom prilikom sa zadovoljstvom izražavam svoju zahvalnost, uvažavanje i dužništvo Gordonu V. Olportu, Hajncu L. Ansbaheru, Jozefu Fabriju, pokojnom Emilu A. Guteju, Eleonori Janc, Polu E. Džonsonu, Melvinu A. Kimblu, Danijelu J. Kurlandu, Robertu Lesliju, Lesteru C. Rampliju, Randolphu J. Sasnetu, Donaldu F. Tvidi, Adrijanu L. Vankamu, Džordžu Vlahosu, Verneru fon Alvenslebenu, Rolfu fon Ekartsbergu, Valteru A. Vajskopu, Antoniji Venkart i Julijusu Vinkleru.

Beč, 1967.
Viktor E. Frankl

FILOZOFESKE OSNOVE LOGOTERAPIJE¹

Prema izjavi Gordona Olporta (Gordon W. Allport), logoterapija je jedna od onih škola u ovoj zemlji iznad kojih se stavlja natpis „egzistencijalna psihijatrija“. Kao što je Aron J. Ungersma (Aaron J. Ungersma) istakao u svojoj knjizi *Potruga za smislom: Nov pristup psihoterapiji i pastoralnoj psihologiji* (*The Search for Meaning: A new Approach in Psychotherapy and Pastoral Psychology*), logoterapija je, u stvari, jedina škola u okviru širokog polja egzistencijalne psihijatrije koja je uspela da razvije nešto što bi se moglo, s pravom, nazvati psihoterapeutskom tehnikom. Donald F. Tvidi mlađi u svojoj knjizi *Logoterapija i hrišćanska vera* (*Logotherapy and Christian Faith*) primećuje da će ta činjenica pobuditi zanimanje tipičnog Amerikanca, čiji su pogledi tradicionalno pragmatični.

Logoterapija, na neki način, prevazilazi i nadmašuje egzistencijalnu analizu, ili ontoanalizu, u meri u kojoj je ona u suštini nešto više od analize egzistencije ili bića, i uključuje nešto više od puke analize svog predmeta. Logoterapija se ne bavi samo bićem, nego i smislom – ne samo *ontos*-om, nego i *logos*-om – i ta osobina lako može biti uzrok njene aktivističke, terapeutske orijentacija. Drugim rečima, logoterapija nije samo analiza, nego je i terapija.

Kao što je slučaj i sa svakom drugom vrstom terapije, iza prakse i ovde stoji teorija – *theoria*, to jest viđenje, *Weltanschauung*. Međutim, nasuprot mnogim drugim terapijama, logoterapija se zasniva na eksplicitnoj filozofiji

---

1) Rad pročitao na Konferenciji o fenomenologiji u Leksingtonu, 4. 4. 1963.

ji života. Tačnije rečeno, zasniva se na tri temeljne pretpostavke koje formiraju lanac međupovezanih karika:

1. Sloboda volje
2. Volja za smisao
3. Smisao života

SLOBODA VOLJE

Čovekova sloboda spada u neposredne datosti njegovog iskustva. Ove datosti omogućuju empirijski pristup koji se, počev od Huserla, naziva fenomenološkim.² Zapravo, svega dve grupe ljudi smatraju da volja nije slobodna: šizofreni pacijenti, koji pate od zablude da je njihova volja manipulisana i da njihove misli kontrolišu drugi i, pored njih, još i deterministički filozofi. Doduše, ovi drugi priznaju da mi svoju volju doživljavamo kao slobodnu, ali to je, kažu oni, samozavaravanje. Tako da se jedina tačka razilaženja između mog i njihovog uverenja odnosi na pitanje da li je naše iskustvo provodljivo za istinu ili ne.

Ko će biti sudija? Da bismo odgovorili na to pitanje, pođimo od činjenice da osim abnormalnih ljudi, kao što su šizofreničari, i normalni ljudi, u određenim okolnostima, mogu svoju volju da doživljavaju kao nešto neslobodno. To se dešava ako im damo manju dozu lisergične dietilamidne kiseline (LSD). Oni ubrzo počinju da pate od veštački izazvane psihoze u kojoj, prema objavljenim istraživanjima, sebe doživljavaju kao da su automati. Dru-

2) Fenomenologija, kako je ja razumem, govori jezikom čovekovog prerefleksivnog samorazumevanja, pre nego tumačenjem datog fenomena prema unapred smišljenim obrascima.

gim rečima, dolaze do „istine“ determinizma. Međutim, krajnje je vreme da se zapitamo da li je verovatno da bi se istina pokazivala čoveku tek kada mu je zatrovan mozak. To je čudnovat pojam *aletheia*-e: da istina može da se otvori i otkrije preko deluzije, da *logos* može da se posreduje jedino preko *patho-logos*-a.

Suvišno je za slobodu konačnog bića, kao što je čovek, reći da je to sloboda unutar granica. Čovek nije slobodan od uslova, bilo da su biološke, psihološke, ili sociološke prirode. Ali jeste, i uvek će biti, slobodan da zauzme stav prema tim uslovima: uvek zadržava slobodu da izabere kako pred njima da se postavi. Čovek je slobodan da se uzdigne iznad ravni somatskih i psihičkih determinanti svoje egzistencije. Na takav način otvara se nova dimenzija. Čovek ulazi u dimenziju noetskog, u kontradistinkciji prema somatskim i psihičkim fenomenima. On stiće sposobnost da zauzima stav ne samo prema svetu nego, i prema sebi. Čovek je biće sposobno ne samo da o sebi misli nego i da sebe odbaci. On može da bude svoj sudija, sudija svojim delima. Ukratko, dva međusobno povezana, specifično ljudska fenomena, samosvest i savest, ne bi bili razumljivi ako čoveka ne bismo tumačili u terminima sposobnosti odvajanja samoga sebe od sebe, napuštanja „ravni“ biološkog i psihološkog, prelaženja u „prostor“ noološkog. Ta specifično ljudska dimenzija, koju sam nazvao noološka,³ nije dostupna drugim životinjama. Pas, na primer, često šmugne pod krevet ako zapiša tepih, ali to još uvek nije znak griže savesti; to je neka vrsta anticipatorne anksioznosti – naime, zaplašeno očekivanje kazne.

Specifično ljudska sposobnost samoudaljavanja podstiče se i koristi u terapeutske svrhe u specijalnoj logoterapiji.

---

3) V. E. Frankl, „The Concept of Man in Logotherapy“, *Journal of Existentialism*, 1965.

peutskoj tehnici koja se naziva paradoksalna intencija. Jasna i sažeta ilustracija paradoksalne intencije može se videti iz sledećeg slučaja:

Pacijent je bio knjigovođa koga je bez terapijskog uspeha lečilo više doktora na nekoliko klinika. Kada je stigao na moju kliniku, nalazio se u krajnjem očajanju, priznajući da je blizu samoubistva. Već nekoliko godina je patio od grča pri pisanju, koji je u poslednje vreme postao toliko jak da je pretila opasnost da izgubi posao. Prema tome, situaciju je mogla da popravi jedino brzodelujuća neposredna terapija. Započinjući terapiju, moj saradnik je pacijentu preporučio da čini upravo suprotno od onoga što je inače činio; naime, umesto da pokušava da piše što je više moguće uredno i čitko, da piše najgorim mogućim rukopisom. Savetovao mu je da sebi govori: „Sada ću ljudima pokazati koliko sam dobar škrabator!“ I u tom trenutku, kada je namerno pokušavao da žvrlja, to mu nije polazilo za rukom. „Pokušavao sam da škrabam, ali prosto nisam mogao“, rekao je sledećeg dana. U roku od 48 sati, pacijent je na ovaj način bio oslobođen pisalačkog grča, koji mu se nije vratio ni tokom perioda posmatranja nakon terapije. Ponovo je srećan i radno sposoban čovek.

Ova tehnika sadrži zdrav smisao za humor. To je i razumljivo, budući da znamo da je humor najbolji način stvaranja distance između nečega i nekog. Moglo bi se isto tako reći da humor čoveku pomaže da se uzdigne iznad vlastitih nevolja, dopuštajući mu da na sebe gleda s više ravnodušnosti. Tako bi i humor trebalo da je lociran u noetskoj dimenziji. Najzad, nijedna životinja nije u stanju da se smeje, ponajmanje samoj sebi.

Osnovni mehanizam koji leži iza tehnike paradoksalne intencije možda najbolje ilustruje šala koju sam čuo pre par godina: dečak koji je zakasnio u školu pravdao se učitelju da su zaleđene ulice bile toliko klizave da bi,

čim bi napravio korak napred, skliznuo dva koraka unazad. Na to je učitelj uzvratilo: „Sada sam te uhvatio u laži – kada bi to bilo istina, kako bi uopšte stigao do škole?“ Dečak je smireno odgovorio: „Ja sam se napokon okrenuo i pošao kući!“

Uveren sam da paradoksalna intencija nikako nije neki postupak koji se kreće samo po površini neuroze; zapravo, on pacijentu omogućava da na dubljem nivou izvede radikalnu promenu stava, koja je pri tome i korisna za zdravlje. Međutim, bilo je pokušaja da se neosporni terapeutske efekti dobijeni ovom logoterapeutskom tehnikom objasne na osnovu psihodinamike.⁴ Jedan od doktora iz mog tima na Bečkoj poliklinici, dobro potkovani frejdovac, pred Bečkim psihoanalitičkom društvom, najstarijim na svetu, predstavio je svoj rad o paradoksalnoj intenciji, objašnjavajući njen uspeh isključivo u psihodinamskim terminima. Dok je pripremao taj rad, dogodilo se da mu se obrati pacijentkinja koja je patila od teške agorafobije, i da on na njoj pokuša paradoksalnu intenciju. Nažalost, posle jedne seanse ona se više ni na šta nije žalila i bilo mu je vrlo teško da je pridobije da dođe na još jednu seansu, ne bi li otkrio psihodinamiku koja je stajala iza izlečenja!

VOLJA ZA SMISAO

Okrenimo se sada drugoj osnovnoj pretpostavci: volji za smisao. Zbog didaktičkih razloga, volja za smisao je postupkom heurističkog uprošćavanja stavljena i nasuprot principa zadovoljstva, koji je opšteprisutan u psi-

---

4) V. E. Frankl, *The Doctor and the Soul: From Psychotherapy to Logotherapy*.

hoanalitičkim teorijama motivacije i, nasuprot volji za moć, pojmu koji ima odlučujuću ulogu u adlerovskoj psihologiji. Ja neumorno dokazujem da je volja za zadovoljstvo zapravo samoporažavajući princip, jer čovek uživa utoliko manje zadovoljstva ukoliko više pokušava. To je posledica činjenice da je zadovoljstvo sporedan proizvod, ili sporedna posledica zadovoljenja naših stremljenja, ali koji se uništava ili kvari u meri u kojoj postaje cilj, ili meta. Što čovek više cilja prema zadovoljstvu, s neposrednom namerom, to više promašuje svoj cilj. A to je, usuđujem se da kažem, mehanizam koji etiološki leži u osnovi većine slučajeva seksualnih neuroza. U skladu s time, logoterapeutska tehnika, zasnovana na toj teoriji samoumanjujućeg kvaliteta namere zadovoljstva, daje značajne, brzo ostvarive rezultate, i zato su mogli efikasno da je upotrebljavaju čak i oni terapeuti među mojim osobljem koji su psihodinamički orijentisani. Jedan od njih, kome sam poverio odgovornost za tretman svih seksualno neurotičnih pacijenata, koristio je isključivo tu tehniku – kao kratak postupak koji je bio jedini indikovani u datoj postavci.

U krajnjoj analizi, pokazuje se da su i volja za zadovoljstvo i volja za moć izvedenice iz prvobitne volje za ispunjenje smisla; moć je sredstvo za neki cilj. Određena količina moći, na primer privredne ili finansijske, uglavnom je preduslov za ispunjenje smisla. Tako bismo mogli reći da, dok volja za zadovoljstvo za efekat smatra da je cilj, volja za moć za sredstvo za neki cilj smatra da je sam cilj.

Međutim, nemamo stvarno pravo da govorimo o *volji* za zadovoljstvo ili moć u vezi sa psihodinamički orijentisanim školama mišljenja; one pretpostavljaju da čovek ka ciljevima svoga ponašanja ne stremljivo i promišljeno, i da njegovi svesni motivi nisu njegovi stvarni motivi.

Erih From je, na primer, nedavno govorio o „motivacionim silama koje teraju čoveka da postupa na određene načine, nagonima koji ga pokreću da stremljenjem u određenim pravcima“.⁵ Po meni, međutim, nije zamislivo da čovek stvarno može biti nagnan na stremljenje; rekao bih da neko može ili da stremljenjem ili da bude nagnan. *Tertium non datur*. Ignorisanje ove razlike ili, bolje reći, žrtvovanje jednog fenomena radi drugog, nije dostojno naučnika. Takav postupak znači dopustiti da neko bude slep za činjenice da bi se držao hipoteze. Jedno takvo iskrivljavanje predstavlja pretpostavka da je čovek „življen prema“ svojim instinktima. Budući da je ovde citirani čovek, zapravo, Sigmund Frojd, istine radi treba dodati još jedan njegov, manje poznati, iskaz. U jednom prikazu knjige koji je 1889. napisao za *Wiener Medizinische Wochenschrift*, on kaže: „Strahopoštovanje pred veličanstvenošću genija je, bez sumnje, velika stvar. Ali naše strahopoštovanje pred činjenicama treba da ga nadmaši.“

Frojd, a za njim i njegovi epigoni, učili su nas uvek da tražimo nešto iza, ili ispod, ljudskih htenja: nesvesne motivacije, dubinske dinamike. Frojd nikada ljudski fenomen nije cenio prema spoljnom izgledu; ili, da preuzmemo formulaciju Gordona V. Olporta: „Frojd je bio specijalista upravo za one motive koji nisu onakvi kakvi izgledaju.“⁶ Da li to, međutim, podrazumeva da ne postoje nikakvi motivi koji bi mogli da se tumače prema tome kako izgledaju? Takva pretpostavka mogla bi da se uporedi sa stavom čoveka koji je, kada su mu pokazali rodu, rekao: „Gle, a ja mislio da roda ne postoji!“ Da li činjenica da se roda koristila da se od dece sakriju životne činjenice na bilo koji način odriče realnost te ptice?

---

5) *Beyond the Chains of Illusion*, 1962.

6) *Personality and Social Encounter*, 1960.

Princip realnosti je, po Frojdovim rečima, puki produžetak principa zadovoljstva; služi u njegovu svrhu. Čovek bi isto tako mogao reći da je sam princip zadovoljstva puki produžetak koji je u službi šireg koncepta, po imenu princip homeostaze, i da služi *njegovoj* svrsi. U krajnjem, psihodinamički koncept čoveka predstavlja ga kao biće koje se uglavnom bavi održavanjem ili vraćanjem njegove unutrašnje ravnoteže i, da bi to činilo, pokušava da ugađa svojim nagonima i da zadovoljava svoje instinkte. Čak i u perspektivi u kojoj čoveka prikazuje jungovska psihologija, ljudska motivacija tumači se na sličan način. Samo se setite arhetipova. I oni su, takođe, mitska bića (kao što je Frojd nazivao instinkte). Opet se na čoveka gleda kao da se upinje da se reši napetosti, bilo da ih stvaraju nagoni i instinkti, koji zahtevaju da im se ugađa ili da budu zadovoljeni, bilo arhetipovi, koji podstiču svoju materijalizaciju. U oba slučaja, realnost, to jest svet bića i značenja, srozana je i degradirana na depo više-manje upotrebljivih instrumenata za oslobađanje od raznoraznih stimulansa, kao što su iritirajući superegoi i arhetipovi. Međutim, ono što je žrtvovano i stoga potpuno eliminisano takvim viđenjem čoveka jeste temeljna činjenica koja se nudi fenomenološkoj analizi – naime, čovek je biće koje susreće druga bića i koje poseže za značenjima da bi ih ispunilo.

I upravo je to razlog zašto govorim o volji za smislom, a ne o potrebi za smislom ili nagonom za smislom. Kada bi čovek stvarno bio nagonjen na smisao, on bi se upuštao u ispunjenje smisla samo da bi se rešio tog nagona, da bi u sebi povratio homeostazu. Međutim, on se istovremeno ne bi stvarno zanimao za sam smisao, već za vlastiti ekvilibrijum i time, na kraju krajeva, za samoga sebe.

Sada je možda postalo jasno da pojam kao što je samoaktualizacija ili samoostvarenje nije dovoljna osnova

za motivacionu teoriju. Ovo je, uglavnom, zbog činjenice da samoaktualizacija, poput moći i zadovoljstva, takođe pripada klasi fenomena koji se dobijaju samo kao usputni efekti i koji se umanjuju tačno u onoj meri u kojoj postanu predmet neposredne namere. Samoaktualizacija je dobra stvar; međutim, smatram da čovek sebe može da aktualizuje samo u meri u kojoj ispuni svoj smisao. Tada se samoaktualizacija spontano pojavljuje; a zatire se kada se uzima kao da je cilj po sebi.

Kada sam pre nekoliko godina predavao na Melburnškom univerzitetu, dobio sam australijski bumerang za uspomenu, i dok sam razmišljao o tom neobičnom poklonu, palo mi je na pamet da je to, u određenom smislu, simbol ljudske egzistencije. Uglavnom, čovek pretpostavlja da se bumerang vraća lovcu; a zapravo, kako su mi kazali u Australiji, bumerang se vraća lovcu samo ako promaši cilj, lovinu. Pa isto tako se i čovek vraća samome sebi, to jest biću koje je zaokupljeno vlastitom sopstvenošću, samo kada promaši svoju misiju, kada ne uspe da pronađe smisao u svom životu.

Ernest Kin (Keen), jedan od mojih asistenata u toku letnjeg semestra na Harvardu, svoju doktorsku disertaciju posvetio je dokazivanju da su nedostaci frojdske psihanalize bili nadomešteni psihologijom ega Hajnca Hartmana, a da su nedostaci ego psihologije pak nadomešteni Eriksonovim konceptom identiteta. Međutim, Kin priznaje da je poslednja karika i dalje nedostajala, a ta karika je logoterapija. U stvari, ja sam uveren da čovek ne treba, i da ne može, na direktan način da se bori za identitet; on pre pronalazi identitet u meri u kojoj se posvećuje nečemu iznad sebe, stvari koja je veća od njega. Niko to nije izrekao tako ubedljivo kao Karl Jaspers: „To što čovek jeste, u krajnjem postaje preko nečega što je učinio da bude njegova stvar.“

Rolf Ekartsberg (Eckartsberg), takođe moj asistent na Harvardu, pokazao je nedovoljnost koncepta igranja uloga, istakavši da se tu izbegava upravo problem koji stoji iza tog koncepta – problem izbora i vrednosti. Jer i dalje ostaju pitanja: *koju* ulogu da preuzmem, *koju* stvar da zastupam? Mi nismo pošteđeni donošenja odluka.

Isto važi za one koji uče da će i krajnje odredište i primarna intencija čoveka da razvijaju njegove potencijale. Sokrat je priznao da je u sebi nosio potencijal da postane kriminalac, ali se odlučio da odustane od materijalizacije tog potencijala, a od te je odluke, možemo dodati, sve zavisilo.

No zapitajmo se sada o pravoj svrsi tih tvrdnji. Da li čovek treba samo da pokušava da se prepušta izživljavanju svojih potencijala, ili – kako se još kaže – da izrazi sebe? Verujem da je skriveni motiv iza takvih pojmova potreba da se smanji napetost koju stvara rascep između onoga što čovek jeste i onoga što treba da postane; napetost između trenutnog stanja stvari i onog idealnog, koje on treba da materijalizuje; napetost između egzistencije i esencije ili, kako bi neko još mogao da kaže, između bića i značenja. U stvari, propovedanje da čovek ne mora da se brine oko ideala i vrednosti jer oni nisu ništa drugo do „samoizražavanja“ i da, prema tome, on prosto treba da se okrene ostvarivanju sopstvenih potencijala, jeste dobra vest. Na neki način, čoveku se govori da ne mora da poseže za zvezdama, da ih skida na zemlju, jer sve je u redu, već je prisutno, makar u formi potencijalnosti za ostvarivanje.

Pindarov imperativ – postani ono što si – u tom slučaju lišen je svog imperativnog kvaliteta i pretvoren je u pokazni iskaz o tome da je čovek sve vreme bio ono što treba da postane! Čovek, prema tome, ne mora da poseže za zvezdama, da ih skida na zemlju, jer *zvezda je i sama zemlja!*